

Adam Massalski

SIEĆ SZKÓŁ ŚREDNICH MĘSKICH RZĄDOWYCH W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1833 - 1862

1. Uwagi wstępne

Po upadku powstania listopadowego władze carskie rozpoczęły powolną rusyfikację ziem Królestwa Polskiego. Rusyfikacji tej miała służyć precyzyjnie zaplanowana polityka oświatowa, której jednym z elementów było systematyczne uszczuplanie liczby pełnych szkół średnich, a także spowodowanie braku drożności pomiędzy niepełnymi szkołami średnimi a gimnazjami. Brak dostępu do szkół, których program nauczania kończył się maturą miał na celu zmniejszenie liczby młodzieży studiującej na uniwersytetach, a co za tym idzie, stopniowe obniżenie poziomu wykształcenia społeczeństwa polskiego. Działania władz rosyjskich zmierzały także do ujednoczenia systemu oświatowego w Królestwie z obowiązującym w Cesarstwie¹. Widowym tego przejawem było w końcu roku 1839 wyłączenie spraw oświaty w Królestwie Polskim z gestii Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego i podporządkowanie ich Ministerstwu Oświaty w Petersburgu oraz utworzenie w związku z tym Okręgu Naukowego Warszawskiego na wzór tego typu urzędów funkcjonujących w Rosji². Okręg ten funkcjonował do roku 1861, kiedy to uległ likwidacji, a w jego miejsce powstała Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na czele której stanął Aleksander Wielopolski³.

Na terenie Królestwa Kongresowego na początku roku szkolnego 1830/1831 rozpoczęło pracę 15 szkół wojewódzkich (pełnych szkół średnich), 18 szkół wydziałowych i 3 szkoły podwydziałowe oraz 2 Instytuty Nauczycieli Elementarnych i Organistów. Razem było więc 35 szkół średnich. Spora ich

¹ Szczerbatow, Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832 - 1847), Warszawa 1900, s. 156.

² R. Wroczyński, Dzieje oświaty polskiej 1795 - 1945, Warszawa 1980, s. 116.

³ Jw., s. 122.

część, łącznie 18, pozostawała pod zarządem zgromadzeń zakonnych kościoła rzymskokatolickiego. Pijarzy prowadzili 9 szkół, 2 bernardyni, 2 benedyktyni, po jednej cystersi, reformaci, misjonarze, dominikanie i bartoszkowie (komuniści). Ponadto szkoła wojewódzka w Szczebrzeszynie posiadała status zakładu fundacyjnego im. Zamojskich⁴.

Po wybuchu powstania listopadowego wyższe klasy szkół wojewódzkich znacznie się wyludniły wskutek zaangażowania uczniów (a także i niektórych nauczycieli) w działania wojskowe. Po zajęciu kraju przez wojsko rosyjskie i przejściu władzy przez Iwana Paskiewicza, jako Namiestnika Królestwa Polskiego, jesienią 1831 roku car zezwolił na otwarcie jedynie czterech pierwszych klas we wszystkich typach szkół średnich. Tak więc praktycznie w roku szkolnym 1831/32 na terenie Królestwa funkcjonowały jedynie szkoły wydziałowe. Równoległe podjęte zostały prace nad przygotowaniem nowego systemu oświaty. W związku z tym, że prace te przeciągnęły się na rok szkolny 1832/33, Namiestnik polecił zamknąć wszystkie szkoły wojewódzkie i wydziałowe, aż do wejścia w życie nowych przepisów. Decyzja ta uzyskała także sankcje cara. Rok ten był więc okresem zupełnej przerwy w funkcjonowaniu szkół średnich z wyjątkiem Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu⁵.

Działania mające w efekcie zaowocować powstaniem nowego tekstu ustawy o szkolnictwie w Królestwie Polskim, podejmowane były równoległe zarówno w Warszawie, jak i w Petersburgu. W Warszawie na polecenie Namiestnika w gronie Rządu Tymczasowego od grudnia 1831 roku debatowano nad projektem gen. Józefa Rautenstraucha, natomiast w lutym 1832 roku car powołał specjalny komitet w Petersburgu, który niebawem przejął wszelką w tym względzie inicjatywę⁶.

⁴ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, Warszawa 1830, passim. Oto wykaz szkół średnich: **szkoły wojewódzkie**: rządowe liceum w Warszawie, pijarów w Warszawie, konwikt pijarów w Warszawie, rządowa praktyczno-pedagogiczna w Warszawie, rządowa w Kielcach, pijarów w Radomiu, pijarów w Piotrkowie Trybunalskim, rządowa w Pińczowie, rządowa w Lublinie, fundacyjna w Szczebrzeszynie, rządowa w Płocku, benedyktynów w Pułtsku, pijarów w Łukowie, rządowa w Łomży i rządowa w Sejnach; **szkoły wydziałowe**: dominikanów w Warszawie, rządowa przy ul. Królewskiej w Warszawie, rządowa przy ul. Nowy Świat w Warszawie, rządowa na Muranowie w Warszawie, rządowa w Sandomierzu, rządowa w Wąchocku, rządowa w Kaliszu, pijarów w Wieluniu, pijarów w Opolu Lub., rządowa w Hrubieszowie, reformatów w Żurominie, pijarów w Łowiczu, rządowa w Łęczycy, pijarów we Włocławku, rządowa w Białej Radziwiłłowskiej (Podlaskiej), komunistów w Węgrowie, rządowa w Siedlcach i rządowa w Szczucinie; **szkoły podwydziałowe**: bernardynów w Warcie, bernardynów w Skępem i misjonarzy w Tykocinie.

⁵ J.K. Krzyżanowski, Kronika szkół Królestwa Polskiego (1831 - 1852), cz. I, Ossolineum, rkps, 2750.

⁶ K. Poznański, Sprawa przebudowy oświaty i wychowania w Królestwie Polskim po upadku powstania listopadowego, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (dalej „RzDO”), t. 23, Wrocław 1980, s. 67 - 69.

W trakcie prac komitetu w Petersburgu, jego członkowie wiele uwagi poświęcali także sprawie rozmieszczenia terytorialnego szkół średnich. Ustosunkowali się m.in. do otrzymanego z Warszawy wspomnianego już projektu gen. J. Rautenstraucha zakładającego, że liczba szkół wojewódzkich (gimnazjów) winna być ograniczona do czterech: w Warszawie dla województwa mazowieckiego i podlaskiego, w Piotrkowie dla województwa kaliskiego i krakowskiego, w Płocku dla województwa płockiego i augustowskiego oraz w Lublinie dla województwa lubelskiego i sandomierskiego. Zdaniem referującego to zagadnienie członka komitetu petersburskiego hrabiego Stefana Grabowskiego, tak daleko idąca redukcja szkół średnich posiadających prawo wydawania świadectw maturalnych, była zbyt radykalna i proponował on ustanowienie po jednym gimnazjum na województwo⁷.

Ze sprawą ilości szkół średnich wiązał się także problem prowadzenia tego typu placówek przez zgromadzenia zakonne obrządku rzymskokatolickiego. Komitet wyrażał opinię, że zakony nie powinny być formalnie wyłączone z możliwości utrzymywania w Królestwie Polskim szkół średnich, korzystając przy tym z subwencji rządowych. Wyjątek proponowano uczynić jedynie dla zakonu pijarów, którego postawa w czasie powstania nie odpowiadała zdaniem komitetu intencjom władz. Zaproponowano także nowe nazwy dla szkół średnich, zrywające z tradycją Komisji Edukacji Narodowej. Szkoły najwyższego stopnia, kończące program nauczania egzaminem maturalnym, dotychczas zwane wojewódzkimi, miały nosić nazwę gimnazjów, a dla niższych szkół średnich, dotychczas nazywanych wydziałowymi, zaproponowano nazwę szkół obwodowych⁸. Zrezygnowano natomiast zupełnie z utworzenia odpowiednika szkół podwydziałowych.

Ostateczny, nowy tekst ustawy o szkolnictwie, zatwierdzony przez cara w kwietniu 1833 roku w zasadzie nie odbiegał zasadniczo od ustaleń komitetu petersburskiego. Miał on obowiązywać jako tymczasowy tylko przez okres jednego roku, tymczasem przetrwał z niewielkimi tylko korektami przez lat siedem⁹. W związku z osobistym życzeniem cara Mikołaja I, wbrew sugestiom komitetu, ustawa nie przewidywała możliwości zarządzania poszczególnymi szkołami przez zgromadzenia zakonne¹⁰.

⁷ Protokoły obrad tzw. Petersburskiego Komitetu powołanego do urzędzenia oświaty w Królestwie Polskim, wg AGAD, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, vol. I (1832), posiedzenie III z załącznikami, [w:] *Walka caratu ze szkołami polskimi w Królestwie Polskim w latach 1831-1870. Materiały źródłowe*, opr. K. Poznański, Warszawa 1994, s. 24.

⁸ *Jw.*, s. 29, 34, 36-37; Obwód to jednostka administracyjna w Królestwie Polskim. W roku 1842 obwody przemianowano na powiaty (por. A. Ajnenkiel, B. Leśniorski, W. Rostocki, *Historia ustroju Polski (1764-1939)*, Warszawa 1974, s. 95-96.

⁹ K. Poznański, *Sprawa przebudowy...*, s. 95.

¹⁰ J.K. Krzyżanowski. *Kronika szkół...*, s. 3; J. Kucharzewski. *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa-Kraków, 1914, s. 158.

2. Sieć szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833 -1840

a. Gimnazja

Według przepisów ustawy o szkolnictwie z roku 1833, w każdym województwie miano ustanowić ośmioklasowe gimnazjum, czyli pełną szkołę średnią, której program nauczania miał być zakończony egzaminem dojrzałości. Trzy najstarsze klasy tego typu szkół (od VI do VIII), były podzielone na dwie części zwane wydziałami. Jeden z nich nosił nazwę filologicznego, a drugi technicznego. Personel pedagogiczny gimnazjów w myśl ustawy z 1833 r. stanowił dyrektor, inspektor i nauczyciel religii i piętnastu nauczycieli¹¹. W wypadku dużej ilości uczniów, gdy trzeba było tworzyć oddziały równoległe, zatrudniani byli tzw. nauczyciele nadkompletni.

Poczynając od 15 lipca 1833 roku Rada Wychowania wyznaczyła dyrektorów gimnazjów i ustaliła listy nauczycieli, a w jesieni rozpoczęły się zapisy, do dziewięciu tego typu placówek: dwóch w Warszawie, tzw. gimnazjum wojewódzkiego noszącego numer I, mającego siedzibę w Pałacu Kazimierzowskim, oraz gimnazjum na ul. Leszno, noszące numer II¹², a także w Kielcach dla województwa krakowskiego (od 1837 guberni kieleckiej), w Lublinie dla województwa lubelskiego, w Łomży dla województwa augustowskiego, w Łukowie dla województwa podlaskiego, w Piotrkowie Trybunalskim dla województwa kaliskiego, w Płocku dla województwa płockiego i w Radomiu dla województwa sandomierskiego. Po upływie roku, czyli od początku roku szkolnego 1834/35 na zasadzie umowy władz oświatowych z ordynatem Zamojskim, szkołę obwodową w Szczebrzeszynie, przemianowano na kolejne dziesiąte gimnazjum. Jeszcze jedno gimnazjum powstało w roku 1836 w Sejnach (województwo augustowskie), które następnie w roku 1839/40 przeniesione zostało do Suwałk¹³. Reasumując w roku szkolnym 1833/34 było w Królestwie gimnazjów 9, w latach 1834/35 - 1835/6 -10, a od roku 1836/37 do 1839/40 - 11.

Warto w tym miejscu odnotować fakt, że w pierwszym roku działania szkół średnich po wprowadzeniu w życie ustawy z roku 1833, żadne z gimnazjów nie posiadało kompletu 8 klas, bowiem w dwóch tego typu szkołach było po 7 klas, a w pozostałych siedmiu po 6 klas. Również w roku 1834/35 fundacyjne gimnazjum im. Zamojskich w Szczebrzeszynie liczyło jedynie 7 klas¹⁴.

¹¹ Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia (dalej: ZPAKP.WO), T. 3, Warszawa 1867, s. 127- 179.

¹² J. Schiller, *Warszawskie rządowe szkoły średnie w latach 1795 - 1862*, „RzDO”, T. 36, Wrocław 1994, s. 84.

¹³ Kalendarzyk Polityczny F. Radziszewskiego, Warszawa 1834-1840, passim; J.K. Krzyżanowski, *Kronika szkół...*, s. 8-9; A. Matusiewicz, *Szkolnictwo suwalskie w latach 1833-1866*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” (dalej: „PHO”), Warszawa 1990, z. 1(127), s. 79 - 80.

¹⁴ Z. Klukowski, *Dawne szkoły im. Zamojskich w Szczebrzeszynie. Zarys dziejów (1811-1852)*, Zamość 1927, s. 18.

Ten okresowy brak kandydatów do najwyższych klas gimnazjów spowodowany był w głównej mierze przerwą w funkcjonowaniu szkół w latach poprzednich.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na geografię rozmieszczenia gimnazjów na terenie Królestwa Polskiego. Trzy szkoły tego typu, mimo że formalnie nosiły nazwę wojewódzkich, nie znajdowały się w miastach wojewódzkich: w województwie kaliskim nie w Kaliszu, a w Piotrkowie Trybunalskim, w województwie augustowskim w Łomży, a nie w mieście stanowiącym siedzibę władz wojewódzkich, czyli Suwałkach i w województwie podlaskim nie w Siedlcach, a w Łukowie. Powodem tego były najczęściej tradycje historyczne, lub warunki materialne w postaci odpowiedniej wielkości budynku szkolnego.

b. Szkoły obwodowe

Szkoły obwodowe tylko z nazwy sugerowały, że zlokalizowane miały być w miejscowościach stanowiących siedziby władz administracyjnych tego szczebla. Przeciętnie w województwach Królestwa Polskiego po upadku powstania listopadowego było od 4 do 5 obwodów, czyli razem było ich około 40 (nie licząc miasta stołecznego Warszawy), gdy tymczasem szkół obwodowych było zawsze niewiele ponad dwadzieścia, czyli średnio w co drugim tego typu mieście¹⁵.

Dla szkół obwodowych ustawa przewidywała czteroletni cykl nauczania w 4 klasach. Program ich odpowiadał programowi nauczania w czterech niższych klasach gimnazjów. Zachowana była więc drożność systemu szkolnictwa. Obsadę personalną szkoły tego typu stanowiło według tzw. „etatu” inspektor i siedmiu nauczycieli¹⁶.

Mimo sporych kłopotów ze skompletowaniem kadry nauczycielskiej w jesieni 1833 roku udało się uruchomić 23 szkoły obwodowe. Cztery z nich były zlokalizowane w Warszawie: pierwsza przy ul. Długiej (potem ul. Freta) w budynku dawnej szkoły wojewódzkiej pijarów, druga przy ulicy Królewskiej, trzecia przy ul. Nowy Świat i czwarta na Muranowie¹⁷. Poza stolicą szkoły tego typu w roku szkolnym 1833/34 rozpoczęły działalność w 19 miejscowościach: Białej, Hrubieszowie, Kaliszu, Łęczycy, Łowiczu, Opolu Lubelskim, Pińczowie, Pułtusk, Sandomierzu, Sejnach, Siedlcach, Sieradzu, Skępem, Szczeczebrzeszynie, Szczuczynie, Wąchocku, Wieluniu, Włocławku i Żurominie¹⁸. Szereg szkół obwodowych nie było ulokowanych w miastach stanowiących siedzibę

¹⁵ Kalendarzyk Polityczny..., *passim*.

¹⁶ ZPAKP.WO, T. 3. s. 129 i 135.

¹⁷ J. Schiller, *Warszawskie rządowe szkoły średnie...*, s. 91 - 92.

¹⁸ R. Gerber, *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu rządów Pańskiewicza, „RzDO”*, T. 2, Wrocław 1959, s. 167 - 170; *Kalendarzyki Polityczne Fr. Radziszewskiego...*, *passim*.

władz administracji państwowej tego szczebla. Szkoły w Kaliszu i w Siedlcach mieściły się w miastach wojewódzkich, natomiast Łowicz, Pińczów, Skape, Szczuczyn, Szczebrzeszyn, Wąchock i Żuromin nie były stolicami obwodów. Tak więc tylko 11 szkół obwodowych usytuowanych było w miastach, w których znajdowały swą siedzibę władze tego szczebla administracji terytorialnej.

Sieć szkół obwodowych w okresie lat 1833 - 1840 ulegała niewielkim tylko zmianom. Już po upływie roku, szkołę z Żuromina przeniesiono do stolicy obwodu Mławy i podobnie ze Skępego do stolicy obwodu Lipna, natomiast szkoła w Szczebrzeszynie, jak już wspomniano, przekształcona została w gimnazjum i w ten sposób liczba szkół obwodowych zmalała do 22. Następnie od nowego roku szkolnego 1835/36 utworzona została zupełnie nowa szkoła obwodowa w Rawie¹⁹, czyli znowu liczba szkół obwodowych ponownie wzrosła do liczby 23. W rok później szkołę obwodową z Wąchocka przeniesiono do Końskich, i ze Szczuczyna do Suwałk. Wreszcie w ostatnim roku omawianego okresu 1839/40 w związku z przeniesieniem do Suwałk gimnazjum z Sejna, do tego miasta ponownie na rok trafiła szkoła obwodowa²⁰.

Sumując w latach 1833 - 1840 liczba szkół obwodowych była względnie stałą i wynosiła 23 tego typu placówki w latach 1833/34 i 1835/36, natomiast w pozostałym okresie szkół obwodowych było 22.

c. Zakłady kształcenia nauczycieli

Jedyną szkołą kształcąca nauczycieli w Królestwie Polskim na poziomie szkolnictwa średniego był w latach 1833 - 1840 Instytut Nauczycieli Elementarnych, funkcjonujący w tym okresie nieprzerwanie w Łowiczu. Program nauczania Instytutu w latach 1833 - 1840 był realizowany w cyklu dwuletnim. W Instytucie był zatrudniony inspektor i czterech etatowych nauczycieli²¹.

3. Sieć szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1840 - 1862

Przedstawienie sieci szkół średnich w okresie lat 1840 - 1862 jest zadaniem znacznie bardziej skomplikowanym niż w wypadku poprzednio omawianego odcinka czasowego. Przyczyną tego zjawiska była znacznie większa różnorodność występujących wówczas typów szkół średnich. Już ustawa z roku 1840 zapowiadała obok istniejących dotychczas szkół filologicznych, tworzenie tak-

¹⁹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Szkoła powiatowa w Rawie, sygn. 41 k.

²⁰ Walka caratu ze szkolnictwem..., s. 47; A. Massalski, Szkoła obwodowa (powiatowa) w Końskich 1835-1852 i 1862-1866, [w:] Dzieje koneckiego gimnazjum i liceum 1915 - 1995, pod red. A. Massalskiego, Końskie 1995, s. 11.

²¹ E. Witkowska, Powstanie i rozwój kształcenia nauczycieli w Łowiczu w XVIII i XIX wieku, „Acta Universitatis Lodzinesis, Folia Paedagogica et Psychologica”, Nr 9, Łódź 1984, s. 99 - 107; Walka caratu ze szkolnictwem.... s. 77 - 79.

że szkół realnych różnych rodzajów. Po roku 1851 gama typów szkół średnich uległa dalszemu powiększeniu.

a. Gimnazja filologiczne

Zgodnie z nową ustawą o szkolnictwie w Królestwie Polskim z 31 sierpnia 1840 roku w każdej guberni miało funkcjonować co najmniej jedno gimnazjum. W stolicy i w „innych ludniejszych miastach” przepisy dopuszczały istnienie kilku tego typu szkół, z tym, że tylko jedno gimnazjum w guberni mogło być nazywane gubernialnym. W gimnazjach filologicznych zlikwidowany został podział najstarszych klas na dwa wydziały, a liczba klas ograniczona została do siedmiu. W skład grona pedagogicznego wchodził: dyrektor, inspektor nauczyciel religii i trzynastu nauczycieli²².

Po wprowadzeniu w życie tych przepisów funkcjonowało 10 pełnych szkół średnich, bowiem z powodów politycznych z końcem roku szkolnego 1839/40 zlikwidowane zostało gimnazjum w Kielcach²³.

Pozostałe gimnazja działały: dwa w Warszawie oraz po jednym w Piotrkowie, Radomiu, Lublinie, Łomży, Łukowie, Płocku, Szczebrzeszynie i Suwałkach. Warto nadmienić, że Piotrków, Szczebrzeszyn, Łomża i Łuków nie były siedzibami władz guberni, natomiast w Kaliszu i Siedlcach miastach gubernialnych, gimnazjów nie było. Sytuacja taka trwała do roku 1844, kiedy to z Łukowa przeniesiono gimnazjum do stolicy guberni, czyli do Siedlec. Wydaje się, że oprócz względów administracyjno-organizacyjnych (Siedlce były stolicą guberni) zdecydowały o tym także powody polityczne²⁴.

Kiedy od stycznia 1845 roku w Królestwie Polskim uległa zmniejszeniu liczba guberni z ośmiu do pięciu, rosyjskie władze oświatowe zapowiadały zrównanie liczby gimnazjów z liczbą guberni, planując równocześnie rozwój szkolnictwa realnego²⁵. Potwierdzeniem realizacji tej polityki było stopniowe przekształcanie począwszy od roku szkolnego 1849/50 gimnazjum w Szczebrzeszynie w szkołę wyższą realną²⁶. Kolejnym etapem tego typu poczyną było począwszy od roku szkolnego 1850/51 przemianowanie dwóch gimnazjów

²² ZPAKP.WO, T. 3, s. 255 - 257.

²³ A. Massalski, Szkolnictwo średnie Kielc do roku 1862, Kielce 1983, s. 164.

²⁴ J. Frankowski, Niszczenie szkół łukowskich po powstaniu listopadowym 1831 - 1852 i wiadomości o konwiktach Szaniawskich. Szkic historyczny, Warszawa 1926, s. 30; J. Krzyżanowski, Kronika...; Żurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenija (dalej: ŻMNP), 1845, cz. XLVI, oddz. I, s. 61.

²⁵ L. Szymański, Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815 - 1915, Wrocław 1983, s. 26; ŻMNP, 1846, cz. L, oddz. I, s. 63 - 65; Walka caratu ze szkolnictwem..., s. 114.

²⁶ ŻMNP, 1850, cz. LXVI, oddz. I, s. 58.

w Łomży i w Siedlcach w szkoły powiatowe²⁷. Niezależnie od tych zabiegów mających na celu zmniejszenie ilości pełnych szkół średnich w Królestwie Polskim, w omawianym okresie miały także miejsce i inne działania powodujące obniżenie poziomu oświaty w zakresie szkolnictwa średniego. W związku z wydarzeniami politycznymi w roku 1846 zgodnie z ukazem cara, na wniosek Namiestnika Królestwa zamknięte zostały trzy najwyższe klasy obu filologicznych gimnazjów warszawskich. W ten sposób de facto w placówkach tych młodzież kształciła się na poziomie szkół powiatowych. Stan taki w II gimnazjum trwał do 1848 roku, kiedy to szkoła ta została zlikwidowana, a w jej miejsce utworzono Instytut Szlachecki, któremu przysługiwały te same prawa i przywileje jakie posiadały gimnazja, a absolwenci tej elitarnej szkoły mieli pierwszeństwo w przyjęciach do służby państwowej i do wyższych uczelni²⁸. W I gimnazjum warszawskim pełną liczbę klas przywrócono dopiero w roku 1850, pieniądze na koszty z tym związane pochodziły ze wspomnianej powyżej likwidacji gimnazjów w Łomży i Siedlcach²⁹. W ten sposób od roku 1850/51 w Królestwie Polskim funkcjonowało jedynie siedem pełnych szkół średnich filologicznych, sześć gimnazjów: w Warszawie, Piotrkowie, Radomiu, Lublinie, Płocku i Suwałkach oraz Instytut Szlachecki w Warszawie. Taka liczba gimnazjów filologicznych utrzymała się do roku 1862, natomiast w ich strukturze i programie miały miejsce jeszcze różne zmiany. Do najpoważniejszych, mających wpływ na liczbę zatrudnionych w nich nauczycieli, należało zarządzenie Ministra Oświecenia Publicznego z 24 lipca 1851 roku. Stanowiło ono, że na wzór gimnazjów w Rosji od roku szkolnego 1851/52 w czterech najstarszych klasach poczynając od klasy czwartej, kurs nauk dzielił się na filologiczno-historyczny i fizyczno-matematyczny, natomiast od klasy szóstej wprowadzono wykład prawa dla uczniów mających zamiar bezpośrednio po zdaniu matury wstąpić do służby rządowej oraz języka greckiego dla pragnących kontynuować naukę w uniwersytetach. Konsekwencją tych innowacji było zatrudnienie na godzinach zleconych nauczyciela prawa³⁰. Sytuacja taka uległa zmianie w roku 1857, kiedy to w myśl kolejnego zarządzenia ministra z 19 września, gimnazja poczynając dopiero od klasy 5 podzielone zostały na dwa wydziały. Równocześnie dodana została klasa ósma wyłącznie z wykładem prawa dla tych uczniów, którzy planowali po skończeniu szkoły podjąć służbę państwową w sądownictwie, a nie mieli zamiaru kontynuować nauki

²⁷ RGIAP, F. 733, op. 77, d. 293, k. 91-92; J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska...*, s. 337.

²⁸ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, T. 48, Nr 146, Warszawa 1854, s. 7-9; J.K. Krzyżanowski, *Kronika...*

²⁹ RGIAP, F. 733, op. 77, d. 293, k. 95; *ŻMNP*, 1850, cz. LXVII, oddz. I, s. 57-58.

³⁰ *ZPAKP.WO*, T. 3, s. 525 i 526.

w uniwersytetach. Wówczas to w klasie ósmej nauczano prawa miejscowego, czyli polskiego i obowiązującego w Cesarstwie, stąd zaistniała konieczność zatrudnienia na pełnych etatach dwóch specjalistów z tej dziedziny³¹.

W ostatnim roku szkolnym poprzedzającym wprowadzenie ustawy A. Wielopolskiego w zasadzie utrzymana została liczba sześciu gimnazjów filologicznych, z tym, że niższe klasy (od I - V) w Gimnazjum Realnym i szkołach wyższych realnych, miały być prowadzone już według programu nauczania obowiązującego w gimnazjach filologicznych³².

b. Szkoły niższe: filologiczne - obwodowe, po 1842 roku powiatowe czteroklasowe, a od roku 1852, także pięcioklasowe

Zgodnie z ustawą z roku 1840 szkoły obwodowe miały się dzielić na ogólne, czyli przygotowawcze i specjalne, czyli realne. Szkoły ogólne posiadały cztery klasy, których program odpowiadał czterem pierwszym klasom gimnazjum. Zgodnie z cytowanym aktem prawnym w każdym obwodzie miała być jedna szkoła tego typu, lub nawet więcej. Personel pedagogiczny tych szkół stanowił inspektor (po r. 1851 zwany nadzorcą etatowym) i ośmiu nauczycieli³³. Jednak do roku 1845 istniały jedynie szkoły obwodowe (od roku 1842 powiatowe) ogólne, zwane też filologicznymi. Liczba ich w stosunku do stanu sprzed roku 1840 nie ulegała większym zmianom i wynosiła do roku 1845 zawsze nieco ponad dwadzieścia.

Spróbujmy zarejestrować zmiany, jakie miały miejsce w sieci szkół powiatowych w latach 1840 - 1845. Już w roku 1840 zamknięta została szkoła obwodowa we Włocławku. W roku 1841/42 w Warszawie szkoła powiatowa z ul. Nowy Świat przeniesiona została do nowego specjalnie wybudowanego gmachu przy Alejach Jerozolimskich³⁴. Następna zmiana miała już charakter jakościowy, bowiem z końcem roku szkolnego 1842/43 zlikwidowana została szkoła powiatowa filologiczna w Warszawie przy ul. Muranów, a z zaoszczędzonych w ten sposób funduszy utworzono szkołę powiatową realną niemiecko-rosyjską³⁵. W ten sposób ogólna liczba szkół powiatowych filologicznych w Królestwie zmalała do 20. Wreszcie od początku roku szkolnego 1844/45 szkoła powiatowa z Pińczowa przeniesiona została do Kielc, a w miejsce gim-

³¹ ZPAKP.WO, T. 3, s. 205; „Gazeta Warszawska”, Nr 345, z 18/30 XII 1858 r., s. 1-2.

³² „Gazeta Warszawska” Nr 4, z 8 I 1862 r., s. 1.

³³ ZPAKP.WO, T. 3, s. 237-239.

³⁴ J.K. Krzyżanowski, Kronika..., s. 69.

³⁵ Jw.; J. Miąso, Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815 - 1915, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 82.

nazjum funkcjonującego w Łukowie w mieście tym znalazła się szkoła powiatowa przeniesiona z Siedlec, gdzie z kolei ulokowano gimnazjum³⁶.

Największe zmiany nastąpiły jednak dopiero w roku 1845, kiedy to kosztem likwidacji pięciu szkół powiatowych filologicznych utworzono szkoły realne. W Warszawie od początku roku szkolnego 1845/46 powiatową szkołę filologiczną przy ul. Królewskiej (nosząca dotychczas Nr 3) zastąpiono realną. Ponadto szkołą realną o charakterze agronomicznym, stała się szkoła powiatowa w Mariampolu. Również po przeniesieniu szkoły powiatowej z Lipna do Włocławka zamieniono ją na realną z tym, że była to szkoła o charakterze handlowym. Wreszcie w miejsce szkół powiatowych filologicznych w Kaliszu i Kielcach utworzono szkoły wyższe realne o sześciu klasach. We wszystkich szkołach przekształconych z filologicznych w realne stopniowo wygasać miały klasy filologiczne, a nowo powstające miały mieć już program realny³⁷. W ten sposób ilość szkół powiatowych filologicznych osiągnęła najniższy stan liczbowy, było ich bowiem w roku szkolnym 1845/6 jedynie 15.

Przez kolejnych kilka lat nie było żadnych zmian w sieci szkół powiatowych filologicznych, dopiero w roku 1848, władze oświatowe, aby przynajmniej w części dać możliwość zdobycia wykształcenia uczniom młodszych klas rozwiązanego drugiego gimnazjum w Warszawie, przeniosły do stolicy „etat” szkoły powiatowej w Opolu Lubelskim, tym samym likwidując ją w tym mieście³⁸. Początkowo szkoła ta (Nr 3) znajdowała pomieszczenie w Pałacu Kazimierzowskim, a od roku szkolnego 1850/51 przeniesiona została do wynajętego lokalu na ul. Leszno³⁹. W roku 1848/49 wobec braku zainteresowania kształceniem realnym w szkole w Mariampolu, na wniosek rodziców i miejscowych władz placówka ta zastąpiona została przez szkołę powiatową filologiczną⁴⁰. Poważniejsze zmiany ilościowe w sieci szkół powiatowych filologicznych miały miejsce w roku szkolnym 1850/51. Wówczas to, jak pamiętamy, gimnazja funkcjonujące w Łomży i w Siedlcach, zdegradowane zostały do roli szkół powiatowych⁴¹. Dzięki tym zabiegom organizacyjnym w latach 1849--1850 liczba szkół powiatowych filologicznych wzrosła z 15 do 18.

³⁶ A. Massalski, *Szkolnictwo średnie...*, s. 167; J. Frankowski, *Niszczenie szkół łukowskich...*, s. 30; J.K. Krzyżanowski, *Kronika...*, s. 72; L. Hajdukiewicz, *Szkoły pińczowskie w latach 1586 - 1914*, [w:] *Pińczów i jego szkoły w dziejach*, pod red. J. Wyrozumskiego, Warszawa-Kraków 1979, s. 148, 149.

³⁷ *Walka caratu ze szkołą polską...*, s. 108, 109, 114; J.K. Krzyżanowski, *Kronika...*, s. 76.

³⁸ J.K. Krzyżanowski, *Kronika...*, s.80; *Walka caratu ze szkołą polską...*, s. 182.

³⁹ J.K. Krzyżanowski, *Kronika...*, s. 85.

⁴⁰ *Russkij Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw w Petersburgu* (dalej: RGIAP), Fond (dalej: F.) 733, opis (dalej: op.) 77, dzieło (dalej: d.) 274, k. 62- 64.

⁴¹ *Walka caratu ze szkolnictwem...*, s. 168, 179; *ŻMNP*, 1850, cz. LXVI, oddz. I, s. 58; J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska...*, s. 337.

Konsekwentnie realizując politykę obniżania poziomu wykształcenia młodzieży w Królestwie Polskim władze rosyjskie dążyły do tego, aby stworzyć zupełnie niedrożny system szkolnictwa. Jednym z elementów osiągnięcia tego celu było utworzenie w roku 1852 szkół powiatowych o pięciu klasach. Personel pedagogiczny tych szkół składał się z inspektora, nauczyciela religii rzymskokatolickiej, dwóch nauczycieli starszych, czterech nauczycieli tzw. młodszych, oraz czterech nauczycieli (ci ostatni to prowadzący zajęcia z języka niemieckiego, francuskiego, rysunków i kaligrafii i nauczyciel śpiewu)⁴². Razem dwanaście osób. Zestaw nauczanych przedmiotów i siatki tygodniowe godzin wyraźnie wskazywały na filologiczny charakter tych szkół. Od nowego roku szkolnego 1852/3, jako szkoły powiatowe o 5 klasach rozpoczęły pracę dotychczasowe szkoły powiatowe filologiczne: w Warszawie Nr I przy ul. Długiej, w Łęczycy, Pułtusku, Siedlcach i Łomży oraz szkoła powiatowa przeniesiona wówczas z Końskich do Pińczowa⁴³. Natomiast równolegle władze carskie zlikwidowały szkołę powiatową w Łukowie, motywując swą decyzję brakiem funduszy na utrzymanie nowo zorganizowanych szkół. Oficjalnie uzasadniano, że miasto to było położone stosunkowo blisko Siedlec, gdzie była właśnie szkoła powiatowa o 5 klasach, a ponadto nigdy w szkole łukowskiej nie było kompletu uczniów⁴⁴. W ten sposób w Królestwie Polskim w roku szkolnym 1852/53 funkcjonowało 17 szkół powiatowych filologicznych z tym, że 5 z nich posiadało po pięć klas. Sytuacja taka pozostawała bez zmian do roku 1859, kiedy to w związku z ogromnym przepełnieniem niższych klas Gimnazjum Realnego w Warszawie, szkołę powiatową Nr II kierowaną przez Benedykta Wierzbickiego przekształcono od nowego roku szkolnego w pięcioklasowy oddział Gimnazjum Realnego⁴⁵. Tak więc do roku 1862 pozostało już tylko 16 szkół powiatowych filologicznych, bowiem była to już ostatnia zmiana w sieci szkolnej, która miała miejsce w Królestwie do reformy A. Wielopolskiego.

c. Szkolnictwo realne: Gimnazjum Realne w Warszawie, szkoły wyższe realne i szkoły powiatowe

Do roku 1840 męskie rządowe szkoły średnie miały wyłącznie charakter filologiczny, ale w sferach oświatowych opracowywane były projekty reform mające na celu zmianę systemu szkolnictwa w Królestwie m.in. także tworzenie

⁴² ŻMNP, 1852, cz. LXXXVI, oddz. I, s. 17 i 18.

⁴³ Tamże, s. 16; A. Massalski, Szkoła obwodowa (powiatowa) w Końskich..., s. 32; L. Hajdukiewicz, Szkoły pińczowskie w latach 1586 - 1914..., s. 150.

⁴⁴ ŻMNP, 1852, cz. LXXXVI, oddz. I, s. 16.

⁴⁵ RGIAP, F. 733, op. 77, d. 511, k. 1-19; „Gazeta Warszawska”, Nr 185, 5/17 lipca 1959 r., s. 1.

szkół realnych⁴⁶. Dopiero jednak ustawa o szkolnictwie z 31 sierpnia tego roku zawierała w swej treści zapis przewidujący tworzenie szkół obwodowych „szczególnych, czyli realnych”, które miały dawać młodzieży „środki do nabycia wiadomości, stosownych do stanu każdego z nich”⁴⁷. Mimo że ustawa nie wspominała o tworzeniu szkół realnych na poziomie gimnazjalnym, to właśnie jako pierwsze w Królestwie Polskim powstało Gimnazjum Realne w Warszawie. Ustawa o utworzeniu tej szkoły została zatwierdzona przez cara 28 listopada (10 grudnia) 1840 roku. Kurs nauczania trwał w tej szkole 8 lat i był podzielony na 7 klas (klasa VII była dwuletnia). W myśl przepisów gimnazjum było kierowane przez dyrektora, który do pomocy w zarządzaniu szkołą posiadał inspektora. Przedmioty, których według siatki godzin z roku 1840 było aż 21, nauczać miało 16 nauczycieli, w tym też nauczyciel religii rzymskokatolickiej⁴⁸. Fakt ukazania się przepisów w sprawie utworzenia Gimnazjum Realnego, w listopadzie 1840 r. spowodował, że szkoła ta mogła rozpocząć normalną pracę dopiero z początkiem roku szkolnego 1841/42. Usytuowanie tej placówki w Warszawie pozwalało na wykorzystanie pomocy naukowych pozostałych po zlikwidowanym po powstaniu listopadowym Instytucie Politechnicznym, a także na posłużenie się niektórymi osobami spośród kadry wykładowców tej Uczelni. Zapewniło to wysoki poziom nowo otwartej szkoły, a miarą jej popularności była zawsze stale zwiększająca się liczba uczniów⁴⁹. Konsekwencją tego był fakt, że w niektórych latach liczba ponadetatowych nauczycieli Gimnazjum Realnego była bardzo duża. Na przykład w roku 1850 zatrudnionych było łącznie ponad 40 nauczycieli⁵⁰. W czasie swego istnienia Gimnazjum Realne było tylko raz zreorganizowane. Miało to miejsce w grudniu roku 1852, kiedy starano się nadać szkole charakter bardziej zbliżony swym profilem do instytutu technicznego. Podzielono ją wówczas na dwa wydziały: mechaniczny i chemiczny. Zwiększono też liczbę godzin przeznaczonych na przedmioty o charakterze zawodowym. Gimnazjum Realne funkcjonowało do momentu wprowadzenia w życie ustawy A. Wielopolskiego z 1862 roku⁵¹.

Kolejną szkołą realną, która powstała w Warszawie, była szkoła powiatowa niemiecko-rosyjska, powołana do życia zarządzeniem, zatwierdzonym przez cara 31 maja (2 czerwca) 1843 r. Dokument ten stanowił, że miała to być placówka o programie czteroklasowej szkoły powiatowej realnej. W skład personelu pedagogicznego szkoły wchodził: inspektor, trzech nauczycieli religii

⁴⁶ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim...*, s. 58-61.

⁴⁷ ZPAKP. WO, T. 3, s. 237.

⁴⁸ Tamże, s. 287.

⁴⁹ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim...*, s. 72-73.

⁵⁰ *Walka caratu ze szkołą polską...*, s. 445.

⁵¹ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim...*, s. 86-87.

(katolickiej, prawosławnej i ewangelickiej) oraz siedmiu nauczycieli, wyłącznie rodowych Niemców i Rosjan, była to bowiem placówka przeznaczona dla dzieci pochodzących z rodzin tych narodowości osiadłych w Królestwie. Religia prawosławna i geografia miały być wykładane w języku rosyjskim, pozostałe przedmioty w języku niemieckim⁵². Z powodu braku odpowiednich kandydatów na uczniów tej szkoły, zakład ten został od początku roku szkolnego 1845/6 przeniesiony do Łodzi, gdzie działał do roku 1862. Jednak wbrew założeniom zawartym w przepisach przeszło połowę jej uczniów, stanowili chłopcy wyznania rzymskokatolickiego, a więc zapewne Polacy, stąd też w praktyce posługiwano się jako pomocniczym językiem wykładowym polskim. Również wśród nauczycieli byli także rdzenni Polacy⁵³.

Prawdziwy przełom w tworzeniu w Królestwie Polskim sieci szkół realnych nastąpił dopiero w roku 1845. W marcu tego roku minister oświaty zalecił Radzie Wychowania, dokonanie przeglądu szkół powiatowych, aby spośród nich wytypować te, które można było przemianować na realne⁵⁴. Było to konsekwencją realizacji planów zmierzających do ograniczenia dostępu młodzieży Królestwa Polskiego do uniwersytetów. W wyniku uzgodnień w petersburskich kołach rządowych, 27 marca 1845 roku doszło ostatecznie do zatwierdzenia tzw. przepisów dodatkowych do ustawy szkolnej z roku 1840. Na podstawie tego aktu prawnego kurator przy współudziale Rady Wychowania przygotował szczegółowe propozycje. Zgodnie z ostateczną decyzją ministra z 19/31 lipca 1845 roku z początkiem nowego roku szkolnego uruchomione zostały dwie szkoły wyższe realne w Kaliszu i w Kielcach (obie przekształcone ze szkół powiatowych filologicznych), ponadto szkołę powiatową Nr 3 (przy ul. Królewskiej) w Warszawie i szkołę powiatową w Mariampolu przekształcono w szkoły powiatowe realne, a także utworzono zupełnie nową szkołę powiatową realną we Włocławku. Ponadto w miejsce I klasy równoległej przy gimnazjum w Lublinie utworzono I klasę szkoły powiatowej realnej z zamiarem stopniowego utworzenia pełnego czteroletniego cyklu kształcenia tego typu⁵⁵.

Szkoły wyższe realne w Kaliszu i w Kielcach były niepełnymi szkołami średnimi, bowiem 6-letni cykl nauki nie był zwieńczony egzaminem dojrzałości, a ich absolwenci otrzymywali jedynie tak zwany patent. Program tych szkół był bardzo przeciążony. Siatka godzin zajęć lekcyjnych we wszystkich klasach

⁵² Ustawa dla szkoły niemiecko-rosyjskiej w Warszawie, b. m. i r. wyd.; ZPAKP.WO., T. 3, s. 329-337.

⁵³ E. Podgórska, Szkolnictwo, [w:] Łódź. Dzieje miasta, pod red. R. Rosina, T. 1, do roku 1918, pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, Warszawa - Łódź 1980, s. 512 - 515.

⁵⁴ RGIAP, F.733, op. 77, d. 171, k. 25-26.

⁵⁵ J. Miąso, Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim..., s. 78; A. Massalski, Szkolnictwo średnie Kielc., s. 168; tenże, Szkoła Wyższa Realna w Kielcach 1845 - 1862, „RzDO”, T. 26, 1984, s. 62 - 63.

obejmowała, podobnie jak w Gimnazjum Realnym, aż 21 przedmiotów nauczania. Etat szkół tego typu przewidywał uposażenie dla inspektora, nauczyciela religii, zastępcy inspektora i 11 nauczycieli, ponadto ze względu na zawsze dużą liczbę uczniów, zwłaszcza w klasach młodszych zatrudniano nauczycieli tzw. nadetatowych (nadkompletnych)⁵⁶. Szkoła w Kaliszu posiadała specjalizację technologiczno-chemiczną, bowiem znajdowała się ona w rejonie rozwiniętego przemysłu sukienicznego i bawełnianego, a szkoła w Kielcach technologiczno-górnica ze względu na istniejący w Górach Świętokrzyskich przemysł wydobywczy i metalurgiczny⁵⁷. Warto nadmienić, że ze względów politycznych w roku 1848 szkoła w Kaliszu została okresowo zamknięta. Powodem tej decyzji była ucieczka kilku uczniów, którzy zaciągnęli się w szeregi powstańcze w Wielkopolsce. Po roku otwarto cztery niższe klasy, a normalna liczba klas ponownie zaczęła funkcjonować od roku szkolnego 1850/51. Liczba szkół wyższych realnych powiększyła się w roku 1849, kiedy to gimnazjum w Szczebrzeszynie zamienione zostało na tego typu szkołę o kierunku agronomicznym. Szkoła ta jednak została zlikwidowana w roku 1852 w wyniku wydarzeń o charakterze politycznym, a przeznaczone na nią fundusze przekazane zostały na utrzymanie Korpusu Kadetów w Brześciu⁵⁸. Szkoły wyższe realne w Kaliszu i w Kielcach funkcjonowały nieprzerwanie do reformy oświatowej A. Wielopolskiego z roku 1862, ale w roku 1861 podjęto już kroki zmierzające do przekształcenia ich w placówki o charakterze filologicznym⁵⁹.

Jak już wspomniano w roku 1845 utworzone zostały także szkoły powiatowe realne o czterech klasach, jedna w Warszawie, oraz w Mariampolu, Włocławku i przy gimnazjum w Lublinie⁶⁰. Łącznie więc ze szkołą niemiecko-rosyjską w Łodzi w roku 1845/46 funkcjonowało pięć tego typu placówek. Etat szkół powiatowych realnych przewidywał zatrudnienie inspektora, pełniącego funkcję zwierzchnika szkoły, nauczyciela religii i siedmiu nauczycieli. W początkowym okresie w szkołach realnych funkcjonujących przy gimnazjach nie był zatrudniany oddzielny inspektor, bowiem bezpośrednio klasy realne podlegały zwierzchnikom gimnazjum.

Następne szkoły realne utworzone zostały w roku szkolnym 1846/47. Wówczas to otwarto pierwsze klasy realne przy gimnazjach w Płocku i Radomiu, które stopniowo w miarę upływu lat przekształciły się w szkoły powiatowe

⁵⁶ A. Massalski, *Szkoła Wyższa Realna...*, s. 64 i n.

⁵⁷ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim...*, s. 80 - 81.

⁵⁸ Tamże, s. 84.

⁵⁹ „Gazeta Warszawska”, Nr 4, 8 stycznia 1862, s. 1; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim...*, s. 103; A. Massalski, *Szkolnictwo średnie Kielc...*, s. 217.

⁶⁰ *ŻMNP*, 1846, cz. L, oddz. I, s. 17 - 18; *Kalendarzyk Polityczny...* 1845, *passim*.

we realne⁶¹. Kolejna zmiana miała miejsce w roku 1848, kiedy to szkoła w Mariampolu z powrotem została przemianowana na szkołę filologiczną ale równocześnie przeniesioną do Warszawy szkołę powiatową z Opola uczyniono realną (Nr II przy ul. Leszno). Dążenia do zwiększenia ilości szkół realnych były nadal silne, dlatego już w roku 1851 utworzona została trzecia szkoła tego typu w Warszawie (przy ul. Freta), a rok później zaczęła funkcjonować także szkoła realna o charakterze technologicznym przy gimnazjum w Piotrkowie⁶². W ten sposób od roku szkolnego 1852/53 na terenie Królestwa było już 12 szkół powiatowych realnych. Ostatnia zmiana w tym zakresie miała miejsce w roku 1859, kiedy to, jak już było wspomniane, wobec dużego wzrostu liczby uczniów Gimnazjum Realnego w Warszawie władze oświatowe zdecydowały, że szkoła powiatowa filologiczna Nr II została przekształcona w pięcioklasowy oddział Gimnazjum Realnego⁶³. Warto też nadmienić, że w latach pięćdziesiątych niektóre ze szkół powiatowych realnych istniejących przy gimnazjach uzyskały niezależność. Przejawem tego było powołanie osobnych inspektorów, którzy zarządzali tymi placówkami. W tej sytuacji pozostawała szkoła w Piotrkowie, która miała własnego inspektora już w roku 1852, oraz w Lublinie, gdzie po wybudowaniu nowego gmachu dla gimnazjum, szkoła realna od roku 1859 działała jako osobna placówka⁶⁴.

Ustawa o szkolnictwie z roku 1862 tzw. A. Wielopolskiego, zniósła zupełnie szkoły średnie realne, ale w wyniku jej funkcjonowania obok szkół ogólnokształcących, powstały też tzw. szkoły specjalne, w których uczniowie po ukończeniu czterech klas, w piątej zaznajamiali się z przedmiotami zawodowymi. Szkół tego typu utworzonych zostało siedem, ale żywot ich był krótki, bowiem już w roku 1866 zostały one zlikwidowane, lub przekształcone w progimnazja⁶⁵.

d. Zakłady kształcenia nauczycieli

W interesującym nas okresie 1840 - 1862 w Królestwie Polskim funkcjonował podobnie jak i poprzednio tylko jeden zakład kształcący nauczycieli dla szkół elementarnych. W roku 1843 miała miejsce zmiana przepisów w zakresie funkcjonowania Instytutu. Na słuchaczy tej szkoły przyjmowani byli odtąd absolwenci szkół powiatowych, mający ukończone 17 lat, a nie więcej niż 20.

⁶¹ ŻMNP, 1847, cz. LIV, oddz. I, s. 83 - 84.

⁶² A. Massalski, Zwierzchnicy męskich szkół średnich rządowych w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1833 - 1862, „Piotrkowskie Studia Pedagogiczne”, T. 1, Kielce 1994, s. 21.

⁶³ Patrz przypis 42.

⁶⁴ A. Massalski, Zwierzchnicy męskich szkół średnich rządowych..., s. 21; RGIAP, F. 733, op. 77, d. 498, k. 209; ŻMNP, 1860, cz. CV, oddz. I, s. 3.

⁶⁵ J. Miąso, Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim..., s. 103.

Okres nauki trwał dwa lata, w pierwszym roku nauki uczniowie uczęszczali na normalne zajęcia lekcyjne, a w drugim roku odbywali hospitacje i prowadzili lekcje próbne. W Instytucie Nauczycieli Elementarnych według etatu znajdowali zatrudnienie: inspektor, który dodatkowo winien nauczać pedagogiki, nauczyciel religii i moralności, trzech nauczycieli do wykładu pozostałych przedmiotów (pierwszy nauczał języka rosyjskiego, geografii Rosji i kaligrafii, drugi języka polskiego, geografii Królestwa i kaligrafii polskiej, trzeci arytmetyki i kreślenia) oraz nauczyciel śpiewu. Przy Instytucie istniała szkoła ćwiczeń, w której uczniowie odbywali praktyki pedagogiczne⁶⁶. Do roku 1845 znajdował się on w Łowiczu, a od następnego roku szkolnego przeniesiony został do Radzimina, gdzie pozostawał aż do momentu wejścia w życie ustawy A. Wielopolskiego⁶⁷.

4. Próba podsumownia

Planowa działalność zaborczych władz rosyjskich mająca na celu obniżenie poziomu polskiej oświaty przejawiała się także na polu organizacji szkolnictwa średniego w Królestwie Polskim. Skutkiem tych działań był znaczący spadek liczby męskich szkół średnich o pełnym cyklu nauki, kończącym się egzaminem maturalnym. W stosunku do 15 tego typu szkół, działających w roku szkolnym 1830/31, w roku 1860/61 działało tylko 6 gimnazjów filologicznych (w Warszawie, Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Radomiu i Suwałkach) oraz Gimnazjum Realne i Instytut Szlachecki, (obie te szkoły w Warszawie). Można więc uznać (Instytut Szlachecki jako szkoła elitarna, edukował tylko niewielką liczbę chłopców), że liczba tego rodzaju placówek oświatowych zmniejszyła się o prawie połowę, spadła też znacznie liczba uczniów: z 6.236 w roku 1829 do 1.830 w roku 1859⁶⁸, gdy tymczasem liczba mieszkańców Królestwa Polskiego wzrosła z około 4 milionów przed powstaniem listopadowym do przeszło 5,5 miliona mieszkańców pod koniec okresu międzypowstaniowego⁶⁹. Negatywnym z punktu widzenia rozwoju polskiej oświaty było także tworzenie takiego systemu sieci niepełnych szkół średnich, które nie zapewniały drożności programowej w nauczaniu, co za tym idzie uniemożliwiały dalsze kształcenie w zakresie pełnej szkoły średniej, a następnie podejmowanie studiów wyższych. Należy pamiętać, że zjawiska te istniały w czasach, gdy w państwach Europy Zachodniej następował gwałtowny rozwój szkolnictwa średniego⁷⁰.

⁶⁶ ŻMNP, 1843, cz. XXVIII, oddz. I, s. 131 - 140, 156.

⁶⁷ Walka caratu ze szkołą polską..., s. 151.

⁶⁸ Historia wychowania, T. 2, pod red. L. Kurdybacy, Warszawa 1967, s. 339.

⁶⁹ Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium, Warszawa 1994, s. 71 - 74.

⁷⁰ S. Kot, Historia wychowania. Zarys podręcznikowy, T. 2, Lwów 1934, s. 172 -181.

Aneks I.

Wykaz gimnazjów w Królestwie Polskim w latach 1833 -1862
(bez Gimnazjum Realnego)

Lp.	Nazwa szkoły	Miasto	Lata funkcjonowania	Uwagi
1.	Gimnazjum Gubernialne* (I)	Warszawa	1833 - 1862	w l. 1846-48 bez klas V-VII
2.	Gimnazjum II	Warszawa	1833 - 1848	w l. 1846-48 bez klas V-VII
3.	Instytut Szlachecki	Warszawa	1848 - 1862	
4.	Gimnazjum Gubernialne	Kielce	1833 - 1840	
5.	Gimnazjum Gubernialne	Lublin	1833 - 1862	
6.	Gimnazjum Gubernialne	Łomża	1833 - 1850	po 1844 niegubernialne
7.	Gimnazjum Gubernialne	Łuków	1833 - 1844	
8.	Gimnazjum Gubernialne	Piotrków	1833 - 1862	po 1844 niegubernialne
9.	Gimnazjum Gubernialne	Płock	1833 - 1862	
10.	Gimnazjum Gubernialne	Radom	1833 - 1862	
11.	Gimnazjum Gubernialne	Sejny	1836 - 1839	
12.	Gimnazjum	Siedlce	1844 - 1850	
13.	Gimnazjum Fundacyjne	Szczebrzeszyn	1834 - 1849	
14.	Gimnazjum Gubernialne	Suwałki	1839 - 1862	

* Do roku 1837 gimnazja gubernialne oficjalnie nosiły nazwę gimnazja wojewódzkie.

Aneks II.

Wykaz szkół powiatowych filologicznych, w Królestwie Polskim w latach 1833-1862

Lp.	Nazwa miejscowości	Lata funkcjonowania	Uwagi
1.	Biała	1833-1862	
2.	Hrubieszów	1833-1862	
3.	Kalisz	1833-1845	
4.	Kielce	1844/45	Szkoła przeniesiona z Pińczowa
5.	Końskie	1836-1852	Szkoła przeniesiona z Wąchocka
6.	Lipno	1834-1845	Szkoła przeniesiona ze Skępego
7.	Łęczyca	1833-1862	Od r. 1852 szkoła o 5 klasach
8.	Łomża	1850 - 1862	Od r. 1852 szkoła o 5 klasach
9.	Łowicz	1833 - 1862	
10.	Łuków	1844 - 1852	
11.	Mariampol	1840 - 1845 i 1849 - 1862	
12.	Mława	1834 - 1862	Szkoła przeniesiona z Żuromina
13.	Opole Lubelskie	1833-1848	
14.	Pińczów	1833 - 1844 i 1852 - 1862	W r. 1852 szkoła przeniesiona z Końskich i od tego roku o 5 klasach
15.	Pułtusk	1833 - 1862	Od r. 1852 szkoła o 5 klasach
16.	Rawa	1835 - 1862	
17.	Sandomierz	1833 - 1862	
18.	Sejny	1833 - 1836 i 1839/40	
19.	Siedlce	1833 - 1844 i 1850 -1862	Od r. 1852 szkoła o 5 klasach
20.	Sieradz	1833 - 1862	
21.	Skępe	1833/34	
22.	Suwałki	1836 - 1839	Szkoła przeniesiona ze Szczuczyna
23.	Szczebrzeszyn	1833/34	
24.	Szczuczyn	1833 - 1836	
25.	Wąchock	1833 - 1836	
26.	Wieluń	1833 - 1862	
27.	Włocławek	1833 - 1840	
28.	Żuromin	1833 - 1834	
29.	Warszawa (ul. Długa, Freta, Gęsia)	1833 - 1862	Od r. 1852 o 5 klasach
30.	Warszawa (ul. Królewska)	1833 - 1845	
31.	Warszawa (ul. Nowy Świat, Aleje)	1833 - 1859	
32.	Warszawa (Muranów)	1833 - 1843 i 1850 - 1862	

Aneks III.

Wykaz szkół realnych w Królestwie Polskim w latach 1841-1862

Lp.	Nazwa szkoły	Miejscowość	Lata funkcjonowania	Uwagi
1.	Gimnazjum Realne	Warszawa	1840(1841) -1862	
2.	Szkoła Wyższa Realna	Kalisz	1845-1862	W r. 1848/9 nieczynna
3.	Szkoła Wyższa Realna	Kielce	1845-1862	
4.	Szkoła Wyższa Realna	Szczebrzeszyn	1849-1852	
5.	Szkoła powiatowa realna niemiecko-rosyjska	Warszawa	1843-1845	
6.	Szkoła powiatowa realna niemiecko - rosyjska	Łódź	1845 - 1862	
7.	Szkoła powiatowa realna	Mariampol	1845 - 1849	
8.	Szkoła powiatowa realna	Włocławek	1845 - 1862	
9.	Szkoła powiatowa realna	Lublin	1846 - 1862	Do 1859 przy gimnazjum
10.	Szkoła powiatowa realna	Piotrków	1852 - 1862	Do 1859 przy gimnazjum
11.	Szkoła powiatowa realna	Płock	1846 - 1862	Do 1862 przy gimnazjum
12.	Szkoła powiatowa realna	Radom	1846 - 1862	Do 1856 przy gimnazjum
13.	Szkoła powiatowa realna Nr 1	Warszawa	1845 - 1862	
14.	Szkoła powiatowa realna Nr 2	Warszawa	1848 - 1862	
15.	Szkoła powiatowa realna Nr 3	Warszawa	1851 - 1862	
16.	Szkoła realna o 5 klasach	Warszawa	1859 - 1861	Oddział Gim. Realnego

Adam Massalski

The Government Network of Grammar Schools for Boys in the Kingdom of Poland in the Years 1833 - 1862

S u m m a r y

After the fall of the November Insurrection there came the time in the Kingdom of Poland of amendment of the government system of education to the requirements of the Tsar's regulations. It was agreed that the network of grammar schools for boys was to include eight-year grammar schools, one in each province. The number of such schools rose in subsequent years, starting from 1833, only to reach the number of 11 in the school year of 1839/1840. The network was supplemented by four-year district schools. Within the Kingdom, teaching staff were educated in the Institute of Elementary Teachers in Łowicz. In the years 1840 - 1862, the network of grammar schools included philological grammar schools, lower philological district grammar schools, real grammar schools. At the end of the discussed period, there were together 14 grammar schools, 32 district grammar schools and 16 real grammar schools functioning in the Kingdom of Poland.